

Eleven och den andre – Statliga attityder till religion och livsåskådning i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan 2012 och 1967

Viktor Aldrin

Nordidactica

- Journal of Humanities and Social Science Education

2020:1

Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education

Nordidactica 2020:1

ISSN 2000-9879

The online version of this paper can be found at: www.kau.se/nordidactica

Eleven och den andre – Statliga attityder till religion och livsåskådning i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan 2012 och 1967

Viktor Aldrin

Sektionen för förskolläro- och lärutbildning, Högskolan i Borås

Abstract: This study aims at investigating and comparing state attitudes towards confession in policies regarding meetings with religious elements at schools. Two state policies have been examined through a text analysis inspired by Critical Hermeneutics – the 2012 guidelines, currently in use, and a historic guideline from 1967. Results show that two different stands are emerging regarding confessional elements. In the 1967 policy, pupils are encouraged to meet and tolerate different religious perspectives including non-religious attitudes in order to develop a democratic consciousness. Half a century later, the 2012 policy consider confession as problematic and something from which pupils ought to be protected. The study ends with a discussion of how recent regulations align with the ambition of training pupils in the encounter with religious others in the multicultural society Sweden and Europe presently are part of. Perhaps, something could be learned from previous state regulations – that encountering otherness does not necessary lead students to question their own beliefs, rather it may expand their horizon of cultural competence.

KEYWORDS: POLICY, ATTITUDES, EDUCATION, RELIGION, PLURALISM, SWEDISH SCHOOL AGENCIES

About the author: Associate Prof. (Docent) Dr. Viktor Aldrin is Senior Lecturer in Social Sciences Education and Excellent Teaching Practitioner ETP at the School of Pre-School and Teacher Education, the University of Borås, and joint leader of the research group Children – Pre-/School - Society.

Inledning

Religion i skolan har sedan senare hälften av 1900-talet varit ett omdebatterat ämne i Sverige. Inte minst har olika statliga aktörers attityder till religionens eventuella påverkan av eleverna varit i hetluften (se exempelvis Algotsson, 1975; Orlenius 2014; Aldrin, 2018; Furseth, 2018). En mängd riktlinjer från statliga myndigheter har utfärdats för att styra undervisningen i skolan och hur denna bör påverkas eller inte påverkas av religiösa aspekter (jfr. Orlenius, 2012; Jackson, 2014). Denna artikel har till syfte att undersöka och jämföra statliga attityder till konfession i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan vid två olika tidsepoker – 1960-talet och 2010-talet. Två material har valts ut för analysen: De nu rådande *Skol- och förskoleverksamhet i kyrkan eller annan religiös lokal* utgivna av Skolverket år 2012, samt det historiska jämförelsematerialet *Morgonsamling i grundskolan: Anvisningar och råd för planläggningen* utgivna av dåvarande Skolöverstyrelsen år 1967.¹ Genom att jämföra ett historiskt material med nu rådande riktlinjer från Skolverket är ambitionen inte främst att peka på samhällsskillnader över tid utan framför allt att undersöka statliga attityder till konfession i skolan vid två helt olika tillfällen och två helt olika sammanhang.

Under perioden 1900–2019 har svensk skola förändrats från att innebära oinskränkt monopol för den lutherska statskyrkan över undervisningen i religion via delat monopol med andra kristna samfund år 1919, till att under slutet av 1900-talet allt mer bli ifrågasatt som aktör i skolan över huvud taget. I samband med att den svenska staten och Svenska kyrkan gick skilda vägar år 1999/2000 förlorade även trossamfundet sin statsprivilegierade ställning. Religion i skolan sågs inte längre i ett statligt perspektiv som något självklart. Vid flera tillfällen under denna hundraåriga period har statliga myndigheter utfärdat riktlinjer om religionens plats i skolan. Dessa dokument speglar statliga attityder till religion i skolan och utgör därmed en viktig källa till kunskap. Religion har funnits representerat i skolan dels i form av ämnesundervisning, dels i allmän värdegrund/moral i hela skolans undervisning. Ämnesundervisningen har genomgått stora förändringar, samtidigt som religiös moral ansetts vara grund för det svenska samhället under ansenlig tid (Orlenius, 2012; Osbeck & Skeie, 2014). Det är först på 1990-talet som skolans etik benämns som kristen, men då samtidigt skarpt kritiserad i den allmänna debatten. Idag, 2020, finns fortfarande formuleringar om kristen etik som värdegrund i skolan, samtidigt som så kallade religiösa inslag betraktas som förbjudna i den ”icke-konfessionella” skolan. Vad gäller religion i utbildning

---

¹ Den 8 januari 2020 offentliggjorde Utbildningsdepartementet utredningen *Nya regler för skolor med konfessionell inriktning* (SOU 2019:64). I den görs en omfattande analys av begreppen konfessionell och icke-konfessionell i relation till svenskt skolväsende. Med stor sannolikhet kommer utredningen att få framtida konsekvenser för definition och bruk av de båda begreppen. Statens offentliga utredningar är i sig inte juridiskt bindande utan rapporter. Den juridiska statusen för Skolverkets riktlinjer (Skolverket, 2012) gäller i skrivande stund, 2020-01-10, fortfarande, till dess att nya riktlinjer har utfärdats av myndigheten. Då utredningen publicerades precis samtidigt som de sista redigeringarna gjordes för denna artikel, har utredningens slutsatser inte kunnat inkluderas i artikeln.

förekommer det inte bara i skolans etiska värdegrund utan även i arbetet mot diskriminering. Religion är en av de sju diskrimineringsgrunderna i den svenska diskrimineringslagstiftningen (SFS 2008:567). Även i Europakonventionen om skydd av mänskliga rättigheter ges religion särskilt skydd, då staten fastslås vara skyldig att bedriva undervisningen så att föräldrarnas religiösa och politiska uppfattningar respekteras (SFS 1994:1219, tilläggsprotokoll, artikel 2). De två senaste läroplanerna för grundskolan, Lpo94 och Lgr11, tar även de hänsyn till religion, genom en så kallad icke-konfessionell ställning. När begreppet konfessionell första gången infördes i svensk policy var det i 1994 års läroplan. Det angavs då i en negativ form – ”icke-konfessionell”. Ett år senare infördes en skolform – ”konfessionella” friskolor. När den nya skollagen (SFS 2010:800) skulle införas framförde Lagrådet skarp kritik mot att inkludera begreppen ”konfessionell” och ”icke-konfessionell” i lagtexten med hänvisning till att begreppen saknade juridisk definition (Utbildningsdepartementet, 2018, s. 6–7). Vad begreppen ”konfessionell” och därmed också ”icke-konfessionell” innebär var därmed inte utrett ur ett statligt perspektiv. Något förtydligande har inte heller skett därefter. Istället har olika definitionspraktiker etablerats hos de statliga myndigheterna. Skolverket och Skolinspektionen delar definition av konfessionalitet genom formeln över förbjudna ”religiösa inslag såsom bön, välsignelse, trosbekännelse” (Skolverket 2012, s. 1; Skolinspektionen 2010, s. 4). Diskrimineringsombudsmannen har en annan uppfattning gällande religion som diskrimineringsgrund:

Med religion avses religiösa åskådningar som exempelvis hinduism, judendom, kristendom och islam. Annan trosuppfattning innefattar sådana övertygelser som har sin grund i eller samband med en religiös åskådning, till exempel buddism, ateism och agnosticism. (Diskrimineringsombudsmannen, 2019)

I samband med den omfattande debatten om konfessionella friskolor under 2010-talets senare del i Sverige har det från politiskt håll år 2018 initierats en statlig utredning om begreppen ”konfessionell” och ”icke-konfessionell”. Utredningen ska presenteras i december 2019 (U 2018:02). I direktivet till utredning konstateras att i samband med tidigare läroplaner och lagstiftning:

...föreslogs inte någon definition av vad som i skollagen avses med uttryck som ”icke-konfessionell”, ”konfessionell inriktning” eller ”konfessionella inslag”. Lagrådet ansåg att uttrycken är av så avgörande betydelse för förståelsen av lagtexten att även dessa förtjänade att definieras i lagen. Regeringen följde dock inte Lagrådets förslag (prop. 2009/10:165 s. 227 och 1304). [...] Utredaren ska därför • föreslå dels hur gränsdragningen mellan utbildning och undervisning kan förtydligas, dels en definition av konfessionell respektive icke-konfessionell inriktning. (Utbildningsdepartementet, 2018, s. 6–7)

Vid skrivande stund, januari 2020, finns ingen gemensam statlig definition av begreppen ”konfessionell” och ”icke-konfessionell”. Även om en sådan definition fastställs i ett senare skede, har det under de sju år som Skolverkets nu gällande riktlinjer

har existerat inte funnits någon sådan definition varvid det är av intresse att analysera begreppet såsom det används i statliga riktlinjer.²

Tidigare forskning

Trots den omfattande forskning som finns om religion i undervisning i den svenska skolan, det vill säga religionskunskap (för en översikt, se Skeie, 2018), finns förvånansvärt lite forskning om religion i svensk utbildning utanför själva ämnesundervisningen. Exempel på sådana studier rör bland annat skolans moraliska värdegrund (t.ex. Orlenius, 2010) och fenomenet skolavslutningar i kyrkan (Aldrin, 2018), men även det lutherska arvet i skolans läroplaner (Berglund, 2013).

Då denna studie fokuserar på statliga attityder till religion i Sverige bör även transnationell forskning om de nordiska länderna här ges en överblick. Den nyligen publicerade antologin *Religious Complexity in the Public Sphere* (Furseth, 2018) fokuserar på relationen politik-religion-samhälle – då särskilt Kühle et als bidrag om förändringar i relationen politik-religion-samhälle (Kühle et al, 2018), vilket även Casanovas (2014) bidrag gör för att etablera en särskild nordisk modell för sekularisering med konsekvenser för skolforskning (jfr. Aldrin, 2018, s. 169–185). Gällande de enskilda nordiska länderna bör för Danmarks del Jensen & Kjeldesens (2013) studie omnämnas om politiska debatter kring ämnesundervisningen i religion; för Norges del Grønlien Zetterqvist & Skeies (2014) undersökning om kopplingen mellan så kallad livskunskap och religionskunskap, Gilhus & Mikaelssons (2018) studie om julfirandets religiösa aspekter i skolans högtider, samt Ankers (2017) artikel om hur religionsutövning bland ungdomar kan ta sig andra uttryck än inom de etablerade religionerna i skolans undervisning; samt för Finlands del Kimanens (2016) undersökning om begreppet konfessionalitets betydelse för undervisningens kvalitet.

Internationellt sett är den svenska modellen något av en unik företeelse med en tydlig icke-konfessionell gemensam och obligatorisk undervisning (Osbeck & Skeie, 2014; jfr. Schreiner, 2018). Men unikheten gäller inte bara själva ämnesundervisningen utan även uppdelningen i undervisning (ämnen) och utbildning (skolans verksamhet) ställt i relation till religion – där religion anses vara stärkande av den så kallade värdegrunden utan att för den skull betraktas som religionsutövning (Orlenius, 2010, s. 23–24). Religionsutövande inslag i utbildning har varit och är vanligt förekommande i flera europeiska grannländer såsom exempelvis Danmark och Tyskland, men har i Sverige sedan 1994 års läroplan varit förbjudna med hänvisning till att all undervisning och utbildning ska vara icke-konfessionell (med undantag av konfessionella friskolor där utbildningen kan ha frivilliga religiösa inslag).

Internationell forskning om statliga attityder till religion i skolan omfattar exempelvis Köhrsens (2012) forskning om fransk sekularism i skolan ges utrymme samt den så kallade ARCH Network-rapporten från Storbritannien (Cumper & Mawhinney, 2015) vilken behandlar mötet mellan praktiserad religion och sekularism i skolor.

---

² Se fotnot 1 för kommentar om det delvis förändrade läget gällande riktlinjer.

Vidare har Franken behandlat religiös pluralism vid framför allt religiösa skolor i Belgien (Franken, 2017 & Franken, 2018). Den kanske mest inflytelserike forskaren inom området religion-skola-politik är Jackson som med bland annat *Signposts* (Jackson, 2014) inte bara presenterat forskning om policy på EU-nivå utan även bidragit till att skapa ny sådan (jfr. Jackson, 2012; Jackson, 2018).

Undersökningsmaterial

Materialet som har använts består dels av Skolverkets aktuella riktlinjer för religiösa inslag i undervisning och utbildning från år 2012, dels av ett äldre material utgivet år 1967 av dåvarande Skolöverstyrelsen (Skolverket, 2012; Skolöverstyrelsen, 1967). De aktuella riktlinjerna är frekvent förekommande i religionsdidaktisk forskning (för en översikt, se Skeie, 2018). Morgonsamlingarnas förändring under bland annat 1960-talet har undersökts i en äldre studie av Klas Algotsson (Algotsson, 1975, s. 442–450), men har under senare tid fallit i vetenskaplig skugga. Skolöverstyrelsens riktlinjer är mig veterligen relativt obeforskade (Algotsson, 1975, s. 447).

Skolverkets riktlinjer från år 2012, *Skol- och förskoleverksamhet i kyrkan eller annan religiös lokal*, gavs ut i samband med de nya läroplanerna och skollagen år 2011 och ersatte tidigare riktlinjer som gällt för tidigare läroplaner och skollag (Skolverket 2012; jfr. SFS 2010:800; för en översikt över tidigare riktlinjer, se Aldrin 2018, s. 125–142). Materialet är en pdf-publikation med 7 sidor som behandlar aktuella bestämmelser, och ger juridisk assistans för hantering av dels religion på skolor dels skolors besök i religiösa lokaler. Det stycke i Skolverkets riktlinjer från år 2012 som har använts i analysen av statliga attityder till konfession i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan är det avsnitt som behandlar samlingar i skolans regi vid religiösa högtider (Skolverket, 2012, s. 5–6). Det finns även ett annat avsnitt om skolavslutningar i kyrkan, men då rör det framför allt konsekvenser av platsvalet för ceremoni samt eventuell medverkan av präst innebär det att stycket faller bort i analysen. Det utvalda materialet är rubriken ”Även högtider med utgångspunkt i kristendomen eller andra religioner kan uppmärksammas i en icke-konfessionell skola” (Skolverket, 2012, s. 5) och består av enbart en kommenterande text (238 ord totalt).

Det historiska materialet som används i undersökningen utgörs av Skolöverstyrelsens riktlinjer från år 1967, *Morgonsamling i grundskolan: Anvisningar och råd för planläggningen*. Riktlinjerna föreslår en förskjutning av morgonsamlingarnas från religiösa ursprung med dess överinseende under Svenska kyrkan, till så kallade objektiva bundna morgonsamlingar (Skolöverstyrelsen, 1967). Materialet trycktes upp i ett häfte med 29 sidor och distribuerades till samtliga grundskolor i landet. Det innehåller instruktioner, berättelser om exempel på bruk, samt råd till skolor. Morgonsamlingarna innebar att man i skolan eller i klassen samlades vid skoldagens start under ledning av antingen den egna läraren, rektor eller någon annan central person i skolan. Historiskt sett har morgonbön/-andakt eller morgonsamlingar varit inramade med konfessionella inslag såsom psalmer och kanske något bibelord för att ge en moralisk inramning till skoldagen. Under 1960-talet förändrades synen på de konfessionella inslagen. Istället föreslogs en så kallad objektiv morgonsamling där

sekulära värden låg till grund, men samtidigt med acceptans för fortsatta konfessionella inslag. Skolöverstyrelsens material var ämnat att inspirera skolor till att arbeta med objektivitet i relation till konfession (även om begreppet konfession inte förekommer i själva texten utan begrepp såsom livsåskådning och tro). Det stycke i Skolöverstyrelsens häfte som använts för analys av statliga attityder till konfession i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan heter *Objektivitet i planläggningen* och består av två sidor i häftet (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 12–13). Övriga delar i materialet behandlar andra aspekter av morgonsamlingarna och faller därmed bort. Textstycket inleds med några formella riktlinjer som därefter kommenteras och uttolkas för läsaren, samt avslutas med ytterligare riktlinjer. Den del som ligger till grund för analysen här består av riktlinjerna samt kommentarsdelen (265 ord totalt).

Analysen av materialet har skett genom textanalys inspirerad av så kallad kritisk hermeneutik (Phillips & Brown, 1993; Prasad, 2002). Kritisk hermeneutik har fokus på texten i ett tolkningsperspektiv initialt utifrån textens intentionsaspekt (dess syften), relationella aspekt (till andra texter, verk och personer), kontextuella aspekt (samtidsberoende) och konventionsaspekt (genre och praxis som texten behöver förhålla sig till) vilka i sin tur därefter ställs i relation till kritisk teoribildning (Phillips & Brown, 1993:1551–1554). Det har inneburit att varje textstycke först har analyserats ord för ord för att därefter ställas i relation inom varje mening och stycke, samt därefter i relation till texten som helhet. Först därefter har analysen vidgats till ett större perspektiv med tolkningar utanför den enskilda texten. Kritisk teori som har tillämpats i analysen rör mångfald, då särskilt religiös mångfald i skolans sfär (Habermas 2008; Jackson, 2014; Kimmanen, 2016; Frank & Thalén, 2019).

Resultat

Här följer först en analys av instruktioner rörande religiösa inslag vid samlingar dels i Skolöverstyrelsens riktlinjer från år 1967, dels i Skolverkets riktlinjer från år 2012, därefter en jämförelse mellan de båda riktlinjerna.

Religiösa inslag vid samlingar i Skolöverstyrelsens riktlinjer från år 1967

I följande avsnitt ligger Skolöverstyrelsens riktlinjer ”Morgonsamling i grundskola” och stycket ”Objektivitet i planläggningen” till grund (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 12–13). Avsnittet om objektivitet vid morgonsamlingarna inleds med en längre passage bestående av riktlinjer:

Planläggningen av skolans morgonsamlingar bör kännetecknas av objektivitet. Skolan måste därför sträva efter att ge morgonsamlingen en mångsidig och varierad utformning. Den bör syfta till gemenskap kring en bred skala av kulturyttringar. Därigenom kan den bidra till att skapa en sådan tolerans och förståelse för olika kulturmönster och värderingar inom vårt samhälle, som är en förutsättning för att demokratin skall kunna fungera. För att detta syfte skall kunna uppnås måste morgonsamlingen vara positiv till hela sin uppläggning. Polemik och angrepp på oliktankande får inte förekomma, inte heller påträngande eller propagandistisk förkunnelse.

Uttryck för utpräglade uppfattningar och personligt engagemang har dock även en plats inom skolans morgonsamling, om de framförs på ett positivt sätt och skolledningen tillser att även andra uppfattningar kommer till tals. (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 12, ur riktlinjerna #1³)

Fokus i texten ligger här på tolerans, ett begrepp som introduceras i riktlinjerna som föregår citatet ovan. Passagen utgår ifrån då gällande läroplan, Lgr62 rev. 1964, där det betonas att människan är ”medmänniska och medborgare” som måste ”öva sig i att leva och verka i gemenskap med andra” (Lgr62 rev. 1964, s. 15). Syftet med morgonsamlingarna ligger i utbildningens kärna och eleverna tränas vid morgonsamlingarna i gemenskap och tolerans. Detta uppnås enligt riktlinjerna för morgonsamlingar genom elevernas möte med flera olika kulturyttringar. Samtidigt betonas att ”polemik och angrepp på olik tänkande får inte förekomma” vilket ställs i relation till ”inte heller påträngande eller propagandistisk förkunnelse”. Det är således varken acceptabelt att övertyga någon om en konfessionell inställning samtidigt som det inte är tillåtet att nedvärdera någon på grund av densamma. Emellertid tar instruktionen tydligt ställning för att ”utpräglade uppfattningar eller personligt engagemang” får förekomma. Det är enligt Skolöverstyrelsen skolledningens ansvar att se till att en mångfald av åsikter kommer till tals – inte individen.

Efter den inledande instruktionen kommer en fråga:

Bör vid planläggningen av morgonsamlingarnas innehåll toleransen och förståelsen för olika värderingar gälla även uttryck för personlig religiös tro och vad som brukar kallas kulthandlingar? Denna fråga skapar på många håll problem. (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 12, #2)

Frågeställningen initierar ett upplevt problem: huruvida ”personlig tro och det som brukar kallas kulthandlingar” skulle stå i konflikt med sagda tolerans och förståelse. Det svar som ges utgår från problematiken men ser istället hur dessa olika ”kulturmonster och värderingar” bör utgöra en grund för träning av tolerans. Vidare framförs här begreppet ”objektivitet”, något som anses vara grunden för hur morgonsamlingar ska kunna genomföras. ”Objektivitet” ett begrepp som lanserades vid denna tid för att markera vad idag benämns som neutralitet – det vill säga att inte ta ställning.

Skolöverstyrelsens kommentar till ”objektivitet” i riktlinjerna ges i slutet av avsnittet:

Då religiös andakt infogas i morgonsamlingen, skall den ledas i en atmosfär av frihet och vidsynthet, och motsvarande gäller morgonsamlingar, där det förekommer andra slags uttryck för en personligt tillägnad livsåskådning eller för ett fritt sökande efter svar på livets frågor. (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 13, #5)

Religion betraktas inte här som en självklar del i morgonsamlingarna, vilket markeras med formuleringen ”då religiös andakt infogas i...” (min kursivering). Detta var en nyhet när riktlinjerna publicerades, eftersom ursprunget till morgonsamlingarna

---

³ Samtliga delar av texten finns citerad nedan, men återfinns i en något annorlunda ordning i texten (markeras med #1–5 för att återspegla den ursprungliga ordningen).

var morgonandakter. Det normala kan således utläsas ur texten vara samlingar där sådana inslag inte förekommer. I instruktionerna ges relativt strikta restriktioner för utformandet: ”skall den ledas i en atmosfär av frihet och vidsynthet...”. Dessa begrepp, frihet och vidsynthet, ses som grundläggande i kommentaren, men beskrivs inte som motsats till objektivitet.

På frågan i citatet ovan, om kulthandlingars skapande av problem ges följande kommentar:

Självklart är, att ingen elev skall tvingas eller känna sig tvingad att delta i en kulthandling, som upplevs som främmande. (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 12–13, #3)

Här markeras att eleverna har frihet till deltagande, men dispensgrunden för denna frihet är ett främmandskap. Markeringen med ”självklart”, utgår ifrån positionen att ingen elev ska tvingas till ett annat ställningstagande än det egna. Samtidigt innebär formuleringen ett upplevt behov att betona detta. Vad begreppet främmandskap innebär i praktiken förklaras vidare:

Det bör emellertid inte vara främmande för några barn i en svensk skola hur människor med en religiös livssyn utövar sin andakt, lika litet som det bör vara främmande för dem att många människor har en livssyn, som inte inrymmer en gudstro och vilka uttryck denna livssyn kan ta. (Skolöverstyrelsen, 1967, s. 13, #4)

Främmandskapet handlar således inte om personligt ställningstagande till religion utan till särskilda former av religion. Tvärtom betonar Skolöverstyrelsen att det inte bör vara främmande med religion bland eleverna på samma sätt som det inte bör vara främmande med icke-gudstro bland eleverna. Utgångspunkten är i texten att många elever har en religiös koppling. I texten blir det därför viktigt att markera att det finns elever som inte har denna koppling. Likväl betonas tydligt att det behövs en ömsesidig förståelse mellan dessa båda synsätt bland eleverna.

Skolöverstyrelsen och religiösa inslag vid samlingar år 1967

Skolöverstyrelsen utgår från en objektiv horisont. Denna horisont innebär ett utgångsläge där religion inte längre anses vara ett självklart inslag i morgonsamlingarna, samtidigt som texten betonar att sådana inslag kan förekomma – men då med vissa restriktioner. Här blir skiftet från kristendom som monopol till att öppna upp för icke-religiösa livsåskådningar framträdande. Den andre i texten är en person med en icke-religiös utgångspunkt. Morgonsamlingarnas ursprung i religiösa samlingar negligeras. Istället betonas icke-religiösa samlingar som utgångspunkt. Men när religion eller annan ”livssyn” omnämns framträder emellertid kristendomen som en utgångspunkt mot vilken andra synsätt prövas. I det analyserade materialet läggs betoningen på mångfald som något positivt. Det poängteras att det inte ska vara främmande för eleverna att möta olika perspektiv på religion och religiös praktik. Denna mångfald beskrivs med positiva ord för att skapa ”tolerans och förståelse” hos eleverna.

Religiösa inslag vid samlingar i Skolverkets riktlinjer från år 2012

I följande avsnitt ligger Skolverkets riktlinjer ”Skola och kyrka” och stycket ”Även högtider med utgångspunkt i kristendomen eller andra religioner kan uppmärksammas i en icke-konfessionell skola” till grund (Skolverket, 2012, s. 5–6). Utgångspunkten i det analyserade avsnittet ligger på traditioner som har någon form av religiös koppling, samt hur dessa firas i skolan. Det exempel som lyfts fram i texten är advent:

Det är inget som hindrar att man inom utbildningen uppmärksammar traditioner i det svenska samhället även om dessa har en utgångspunkt i kristendomen eller andra religioner. Även sådana inslag måste dock utformas med beaktande av skollagens bestämmelser om en ickekonfessionell utbildning... (Skolverket, 2012, s. 5, #1⁴)

Formuleringen ”det är inget som *hindrar...*” (min kursivering) markerar ett visst avstånd från vad som betraktas som norm, samtidigt som det fokuserar på ett existerande bruk och hur ett sådant ska kunna fortgå. Passagen torde ha sin utgångspunkt i läroplanen, Lgr11, som i sitt inledande kapitel talar om skolans fostrande ansvar ”i det gemensamma kulturarvet ger en trygg identitet som är viktig att utveckla tillsammans med förmågan att förstå och leva sig in i andras villkor och värderingar” samt ”överföra och utveckla ett kulturarv” (Lgr11, ”Skolans värdegrund och uppdrag”). Stycket visar på att det finns ”traditioner i det svenska samhället *även* om dessa har en utgångspunkt i...” (min kursivering). Det finns i Skolverkets tolkning en skillnad i en traditions ursprung huruvida en sådan tradition är religiöst eller ej. Vad gäller icke-religiösa traditioner sägs ingenting i riktlinjerna. Samtidigt behandlar riktlinjerna undervisning och utbildning i religiösa lokaler varvid just traditioner med religiöst ursprung blir relevant att behandla. Men för traditioner som har religiöst ursprung krävs särskilda riktlinjer för att säkerställa icke-konfessionaliteten. Noteras bör även att Skolverket explicit skriver ut deras ursprung till ”traditioner i det svenska samhället” såsom varande ”kristendomen eller andra religioner”. Men inga exempel ges i passagen på motsvarande traditioner från andra religioner. Formuleringen ”eller andra religioner” torde därmed ha inkluderats för att visa på religiös mångfald.

I avsnittet ges två exempel – båda rörande adventsfirande – på hur denna typ av traditioner med religiöst ursprung kan firas:

En skola kan således uppmärksamma advent till exempel genom att tända ljus eller ha adventsljusstakar. (Skolverket, 2012, s. 5, #2)

Det är också möjligt att ha till exempel en adventssamling för att uppmärksamma traditionen med advent. (Skolverket, 2012, s. 6, #3)

Den kristna högtiden advent kan således uppmärksammas i skolan. Formuleringen ger ingen förklaring till vad ”traditionen med advent” innebär, men gör samtidigt en underförstådd markering att det inbegriper ljusständning eller adventsljusstakar. Men huruvida traditionen tolkas till att primärt handla om ljus eller om dessa ljus pekar på

---

⁴ Samtliga delar av texten finns citerad nedan, men återfinns i en något annorlunda ordning i texten (markeras med #1–5 för att återspegla den ursprungliga ordningen).

något annat sägs inget i passagen. I en kristen kontext är ljusständningen inte i sig kärnan till adventstraditionen, men ett uttryck för den. Det som godkänns kan således sägas var rituella handlingar och uttryck – ljusständning och samling av människor för att ”uppmärksamma traditionen”. Formuleringen inbegriper även ordet ”möjligt” vilket kan förstås som att det är acceptabelt att ha sådana samlingar. Skolverket använder inte påbjudande uttryck som exempelvis ”ska” eller ”bör”. Samlingen som sådan ges en explicit begränsning utifrån religiösa inslag:

En sådan samling får dock inte rymma religiösa inslag som bön, välsignelse, trosbekännelse, predikan eller annan form av förkunnelse. Det är därför inte tillåtet att ha en adventssamling i kyrkan om prästen förmedlar religiösa budskap. (Skolverket, 2012, s. 6, #4)

Religiösa inslag är explicit förbjudet i firandet av traditioner med religiöst ursprung: här kommer Skolverkets ”formel” för förbjudna konfessionella uttryck, med Skolverkets ord ”religiösa inslag”: ”bön, välsignelse, trosbekännelse” samt i detta fallet utökat med ”predikan eller annan form av förkunnelse”. I argumentationen ryms även en språklig inkonsekvens i bruket av ordet ”adventssamling”. Ordet advent kommer från latinets *adventus* och betyder ankomst – det kristna dramats väntan på att Gud ska anlända och födas som människa i Jesus Kristus på julnatten. Passagen inbegriper även en präst samt en religiös lokal – kyrkan – där sådana samlingar kan förekomma. Lokalfrågan kan ha sitt ursprung i dokumentets titel om ”...verksamhet i kyrkan eller annan religiös lokal”, men speglar även implicit att just sådana lokaler är platsen för denna typ av samling. Prästens medverkan tas för given i texten – vad som begränsas är hans möjlighet att förmedla ”religiösa budskap”. Begreppet präst markerar även en utgångspunkt i Svenska kyrkans ordning, då det finns många andra kristna samfund där motsvarande roll benämns som pastor. Inga andra religiösa ledare inbegrips i texten. Huruvida kravet enbart gäller präster eller samtliga personer blir således inte tillgängligt för läsaren att utröna. På samma sätt har passagen ”religiösa inslag som bön, välsignelse, trosbekännelse eller annan form av förkunnelse” sitt ursprung i Svenska kyrkans gudstjänster – något som tidigare forskning har visat (Aldrin 2018, s. 57–60).

Rektor ges ett särskilt ansvar att uttyda vad en ”samling i samband med en religiös högtid” samt kontroller att riktlinjerna följs:

Rektorn har alltid ett ansvar för att en samling i samband med en religiös högtid genomförs på ett sätt som inte kommer i konflikt med skollagens bestämmelser om konfessionella inslag. Det innebär till exempel att rektorn i sina kontakter med kyrkan måste vara tydlig med vad som får förekomma och inte. Om en samling i samband med en religiös högtid är förenlig med skollagens bestämmelser är således beroende av vilket innehåll den ges och hur den utformas. (Skolverket, 2012, s. 6, #5)

Samlingarna framställs i passagen såsom varande acceptabla om de inte riskerar att bli konfessionella. Det är inte elevernas egna religiösa uppfattningar som riskerar att komma i konflikt med skolans uppdrag, utan konfessionella inslag i samlingen som kan komma att påverka eleverna.

Skolverkets ansvar för att säkerställa utbildningens kvalitet ligger hos rektor i gällande skollag. Det ligger således även, ur Skolverkets perspektiv, att

skolverksamheten inte ändras vid ett besök eller samling i en religiös lokal. Formuleringen pekar vidare på att ”rektor i sina kontakter med kyrkan” har till uppdrag att tydliggöra vad som är godkänt och inte godkänt. Begreppen ”rektor” innebär här uppdraget som en enskild person har i skolan, medan begreppet ”kyrkan” behandlas på samma nivå. Men vad innebär begreppet ”kyrkan” i formuleringen? Tidigare talas det om ”prästen”, men i denna passage är det ”kyrkan” som är motparten till rektor. Underförstått torde begreppet innebära trossamfundet, men det kan tveksamt vara hela trossamfundet som inbegrips. Mer troligt åsyftas antingen församlingen (de flesta kristna samfund är organiserade kring geografiska församlingar i någon form om än väldigt skiftande) eller en person med någon slags beslutsmakt liknande den som rektor har – i Svenska kyrkans fall vanligen kyrkoherden eller församlingsrådets ordförande. Skolverket är i formuleringen juridiskt glasklar kring vem som har ansvaret i skolans del, men juridiskt oklar vad gäller motparten.

Passagen avslutat med ett allmänt råd kring huruvida ”en samling i samband med en religiös högtid” är acceptabel eller ej. Fokus ligger på innehåll och utformning, det vill säga organiseringen av samlingen samt vad samlingen innehåller för element. Passagen säger ingenting om vem som kan göra vad (präst eller skolpersonal) och inte heller något om var samlingen kan ske.

Skolverket och religiösa inslag vid samlingar år 2012

I den analyserade texten ligger fokus på att hantera högtider som har religiöst ursprung. Just ursprunget ses som skäl till problematik. Rektor får i uppdrag att kontrollera att eleverna inte utsätts för något som kan påverka dem i någon religiös inriktning. Om en religiös ledare deltar får denne inte säga något vid exempelvis en adventssamling som kan uppfattas som religion, samtidigt som detta försätter prästen i en logisk omöjlighet – att inte få tala om vad ordet ”advent” betyder då det kan uppfattas som otillbörlig religiös påverkan. Det är däremot acceptabelt att tända ljus, såtillvida dessa inte kopplas samman med någon form av religion. Texten nämner även religiösa begrepp såsom ”präst” och ”kyrka” vilket kan antydast gälla vilket kristet samfund som helst, men torde i realiteten syfta på trossamfundet Svenska kyrkan, något även formel om otillåtna religiösa inslag pekar på. I Skolverkets riktlinjer från år 2012 är den andre framför allt trossamfundet Svenska kyrkan – den tidigare statskyrkan.

Diskussion och slutsatser

Fokus i analysen har legat på statliga attityder till konfession i riktlinjer om sammankomster med religiösa inslag i skolan vid två olika tidsepoker – 1960-talet och 2010-talet. Först följer här en jämförelse mellan de båda materialen samt därefter en vidare diskussion kring vilka konsekvenser en sådan jämförelse kan ha för framtida statliga riktlinjer om konfession vid sammankomster med religiösa inslag i skolan.

Jämförelse mellan 1967 års och 2012 års riktlinjer

Påståenden om konfession i de båda riktlinjerna skiljer sig åt, framför allt vad gäller synen på mångfald och den andre i relation till eleven. I 1967 års riktlinjer talas om tolerans med andra synsätt och att eleverna ska möta flera olika kulturyttringar. Vidare skrivs också fram att morgonsamlingarna ska utformas med fokus på frihet och vidsynthet. I 2012 års riktlinjer finns en etablerad form av högtider som religion kan ha samröre med samt att det i dessa fall inte finns något hinder för att tala om detta i skolan. I 1967 års riktlinjer finns en slags konfessionalitet som bryts med icke-religiösa aspekter medan det i 2012 års riktlinjer finns en icke-konfessionalitet som i någon mån anses krocka med religion. I sin studie om konfessionalitet i finska klassrum visar emellertid Kimanen att en sådan krock inte behöver uppstå utan istället kan medvetenhet om konfession stärka elevens individualitet och personliga mognad (Kimanen, 2016, s. 134–136). På samma sätt bidrar konfessionalitet till skarpare definitioner av religioner, menar Kimanen (Kimanen, 2016, s. 138).

Ideologiska synvinklar och värderingar framträder i båda materialen men med åtskillnad i synen på den andre/det annorlunda. I 1967 års riktlinjer betonas tolerans som en grundläggande värdering i likhet med gemenskap. Främmandeskaper är ett centralt begrepp som står i kontrast mot tolerans och gemenskap. Men främmandeskaper motverkas genom mötet med olika praktiker – såväl religiösa som icke-religiösa. Målet är istället en ömsesidig förståelse av olikhet, en samtidig gemenskap över dessa gränser. I sin policy-drivande studie *Signposts* tar Jackson (2014, s. 34–35) upp en modell för kulturell kompetens baserad på Europarådets riktlinjer:

[...] presents intercultural competence as a combination of knowledge, skills and attitudes which enables learners to:

* understand and respect people who are perceived to have different cultural affiliations from oneself;

* respond appropriately, effectively and respectfully when interacting and communicating with such people;

* establish positive and constructive relationships with such people;

* understand oneself and one's own multiple cultural affiliations through encounters with cultural "difference". (citerat i Jackson, 2014, s. 34–35)

Här framträder en önskan om att skolan ska forma elever in i tolerans genom kunskap om andra sätt än det egna att förhålla sig till religion och livsfrågor, vilket ligger mer i linje med materialet från 1967 än 2012.

I 2012 års riktlinjer har en icke-religiös tolkning av samlingar i samband med högtider stått som utgångspunkt. Genom att tolka om de äldre religiösa traditionerna till nya icke-religiösa högtider blir det emellertid möjligt att fira dessa traditioner i skolan. Det exempel som ges av Skolverket är advent där det är acceptabelt att tända ljus och ha adventssamling, men det är inte acceptabelt att berätta om vad traditionen innebär för kristna eftersom man då riskerar att utöva religiöst inflytande på barnen. Den syn som fanns i 1967 års riktlinjer på barnet som egen aktör i relation till den andre har således ersatts med en syn på barnet som skört. Samtidigt bör det, som ovan

konstaterats, noteras att det kan ha spelat roll vem denne andre är. I fallet med 1967 års riktlinjer finns en ambition att inkludera ett sätt som möjligen kan ha legat mer i linje med en framväxande samhällsnorm – det vill säga bort från kristendom och in mot ett sekulärt förhållningssätt. I 2012 års riktlinjer upplevs denna sekulära norm hotad av religion – den andre är underförstått Svenska kyrkan, något som syns i bruket av begrepp såsom ”präst”, ”kyrka” och formeln för otillåtna religiösa inslag.

En vidare diskussion med sikte mot framtiden

De olika tidskontexterna vad gäller relationen skola-religion speglas i attityderna. I 1967 års riktlinjer var protestantisk kristendom⁵ den norm som skulle vidgas och andra synsätt (explicit icke-religiösa) skulle accepteras och inte längre betraktas som främmande. Medan i 2012 års riktlinjer var denna icke-religiösa norm redan etablerad och upplevdes vara under hot från religion. Då var toleransen inte lika stor längre för det annorlunda. Riktlinjer är resultat av sin samtid och en jämförelse av två sådana från två helt olika perioder, 1960-tal och 2000-tal, ställt i en nutida kontext riskerar att bli anakronistisk. Samtidigt visar analysen på attityder som går att tillämpa i en jämförande analys. De olika synsätten kan i viss mån allt användas i en tolkning av hur olika attityder till konfessionell pluralism kan få för konsekvenser i en kontext. Vilka konsekvenser skulle de olika riktlinjernas attityder ha för fostran av elever in i ett nutida samhälle? Habermas beskriver i en studie från 2008 om det europeiska samhället som något av en smältdegel för olika religiösa föreställningar i mötet med det sekulära (Habermas, 2008). Men Habermas pekar samtidigt på riskerna med mötet och därmed behovet av ett så kallat civiliserat samtal:

I have thus far taken the position of a sociological observer in trying to answer the question of why we can term secularized societies "post-secular." In these societies, religion maintains a public influence and relevance, while the secularistic certainty that religion will disappear worldwide in the course of modernization is losing ground. If we henceforth adopt the perspective of participants, however, we face a quite different, namely normative question: How should we see ourselves as members of a post-secular society and what must we reciprocally expect from one another in order to ensure that in firmly entrenched nation states, social relations remain civil despite the growth of a plurality of cultures and religious worldviews? (Habermas, 2008, s. 21)

Enligt Habermas handlar samtiden om överlevnad för det demokratiska samhället – att hitta former för sociala relationer trots en ökad mångfald av kulturer och religiösa livsåskådningar. Europarådets tidigare citerade mål för interkulturell kompetens söker möta denna problemsituation (Jackson, 2014, s. 34–35). Mötet med den andre i undervisning ökar med den svenska modellen där alla elever är med i all undervisning, men ställer samtidigt större krav på acceptans och tolerans för religiös pluralism. En

---

⁵ Här inbegreps sedan 1919 års läroplan dels den lutherska kyrkan (sedermera Svenska kyrkan) och de många reformerta frikyrkorna. Den romersk-katolska kyrkan och de orientaliska och ortodoxa kyrkorna var inte inbegripna vid denna tid i den kristna protestantiska samhällsnormen.

nyligen publicerad antologi om just interreligiös religionsdidaktik (Frank & Thalén, 2018) pekar på möjligheter och problem med en sådan skolsituation. De båda redaktörerna konstaterar att det saknas stöd för lärare som vill göra ett ”gott arbete” kring interkulturell religionsdidaktik (Frank & Thalén, 2018, s. 17). Vidare pekar Frank & Thalén på möjligheter för styrdokumentens roll i undervisningen:

Här finns en stor potential, men för att helt kunna växa in i denna betydelsefulla roll krävs att undervisningspraktiken till alla sina delar, inklusive styrdokumentet, genomsyras av ett mångkulturellt förhållningssätt (Frank & Thalén, 2018, s. 17).

Detta samtidigt som statens nuvarande attityder kring religion i skolan genom Skolverkets riktlinjer på hur just möten mellan elever och religion måste begränsas och kontrolleras. Sådana interkulturella möten betraktas inte som positiva utan som något problematiskt som eleverna bör skyddas ifrån. Så har det inte alltid varit. Skolöverstyrelsens över 50 år gamla riktlinjer visar på att det går att betrakta kännedom om religiös pluralism som något positivt och självklart. Nutida forskning pekar på samma positiva resurs i likhet med europeisk utbildningspolicy. I en nutida kontext finns ambitioner att finna vägar för en mer tolerant träning av elever i religiös mångfald. Det handlar således inte om elevernas egna personliga trosuppfattningar utan om förmågan att möta och leva tillsammans med personer av annan trosuppfattning. Det tycks som om Skolverket menar att eleverna inte ska tränas i mångfald utan tränas i att undvika religion. Är det en statlig attityd som rimmar väl med skolans uppdrag att fostra framtidens samhällsmedborgare?

Referenser

Aldrin, V. (2018). *Skolavslutningar i kyrkan och spelet om religion i svensk skola*. Bibliotheca theologiae practicae, 101. Skellefteå: Artos bokförlag.

Algotsson, K. (1975). *Från katekestvång till religionsfrihet: Debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala, 70. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Anker, T. (2017). Med himmelen som tak: Ungdom, religion og fandom. *Prismet*, 68, nr. 1/2, s. 133–148.

Berglund, J. (2013). Swedish Religion Education: Objective but Marinated in Lutheran Protestantism? *Temenos*, vol. 49, nr. 2, s. 165–184.

Casanova, José (2014) “The two dimensions, temporal, and spatial, of the secular: Comparative reflections on the Nordic Protestant and Southern Catholic patterns from a global perspective”. I: van den Breemer, R., Casanova, J. & Wyller, T. (red.). *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, Research in Contemporary Religion, 15. Göttingen: Vandenhoeck & Rubrecht, s. 21–33.

Cumper, P. & Mawhinney, A. (2015). *Collective Worship and Religious Observance in Schools: An Evaluation of Law and Policy in the UK*. An AHRC Network report. London: Arts & Humanities Research Council.

Diskrimineringsombudsmannen (2019). *Religion eller annan trosuppfattning som diskrimineringsgrund*. <<https://www.do.se/om-diskriminering/skyddade-diskrimineringsgrunder/religion-eller-annan-trosuppfattning-som-diskrimineringsgrund/>> Hämtad oktober 2019. Stockholm: DO.

Frank, O. & Thalén, P. (2018). Inledning. I: Franck, O., & Thalén, P. (red.). *Interkulturell religionsdidaktik: Utmaningar och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur, s.15–22.

Franken, L. (2017). *Coping with Diversity in Religious Education: An overview*. Journal of Beliefs & Values, vol. 38, nr. 1, s. 105–120.

Franken, L. (2018). *Islamic Religious Education in Belgian State Schools: A Post-Secular Perspective*. Journal of Beliefs & Values, vol. 39, nr. 2, s. 132–143.

Furseth, L. (red.). (2018). *Religious Complexity in the Public Sphere*. Palgrave Studies in Religion, Politics and Policy. Cham: Palgrave Macmillan.

Gilhus, I. S. & Mikaelsson, L. (2018). Merry Christmas! Religion in Norway. I: Jespers, F., van Nieuwkerk, K. & van der Velde, P. (red.). *Enjoying Religion: Pleasure and Fun in Established and New Religious Movements*. Lanham, MD: Lexington books, s. 85–102.

Grønlien Zetterqvist, K. & Skeie, G. (2014). Religion i skolen: Her, der og hvor-somhelst? *Norsk pedagogisk tidsskrift*, vol. 98, nr. 5, s. 305–315.

Habermas, J. (2008). Secularism's Crisis in Faith: Notes on Post-Secular Society. *New Perspectives Quarterly*, vol. 25, s. 17–29.

Jackson, P. (2018). English Religious Education and the Development of European Policy Documents. I: Franck, O., & Thalén, P. (red.). *Interkulturell religionsdidaktik: Utmaningar och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur, s. 23–43.

Jackson, R. (2012). *Studying Religions: The Interpretive Approach in Belief*. The European Wergeland Centre, 2012/08/08. <<http://www.theewc.org/Content/Library/Research-Development/Literature/Studying-Religions-The-Interpretive-Approach-in-Brief>>. Hämtad September 2019. Oslo: The European Wergeland Centre.

Jackson, R. (2018). *Signposts – Policy and Practice for Teaching about Religions and Non-Religious World Views in Intercultural Education*. Bryssel: Council of Europe.

Jensen, T. & Kjeldsen, K. (2013). RE in Denmark – Political and Professional Discourses and Debates, Past and Present. *Temenos*, vol. 49, nr. 2, s. 185–223.

Kimanan, A. (2016). Complicated Confessionality: How the Concept of 'Confessionality' could serve the Debate on Religious Education better? *Journal of Religious Education*, vol. 63, nr. 2–3, s. 129–140.

Kühle, L., Schmidt, U., Jacobsen, B. A. & Pettersson, P. (2018). Religion and State: Complexity Change. I: Furseth, L. (red.). *Religious Complexity in the Public Sphere*. Palgrave Studies in Religion, Politics and Policy. Cham: Palgrave Macmillan, s. 81–135.

Köhrsen, J. (2012). How Religious is the Public Sphere? A Critical Stance on the Debate about Public Religion and Post-Secularity. *Acta Sociologica*, vol. 55, nr. 3, s. 273–288.

Lgr11 = *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Stockholm: Skolverket.

Lgr62 rev. 64 = *Läroplan för grundskolan*. 2 uppl. Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Orlenius, K. (2010). *Värdegrunden – finns den?* 2 upplaga. Hässelby: Runa.

Osbeck, C. & Skeie, G. (2014). Religious Education at Schools in Sweden. I: Rothangel, M., Skeie, G. & Jäggle, M. (red.). *Religious Education at Schools in Europe – Part 3: Northern Europe*. Wiener Forum für Theologie und Religionswissenschaft. Wien: Vienna University Press, s. 237–266.

Phillips, N. & Brown, J.L. (1993). Analyzing Communication in and around Organizations: A Critical Hermeneutic Approach. *Academy of Management Journal*, vol. 36, nr. 6, s. 1547–1576.

Prasad, A. (2002). The Contest Over Meaning: Hermeneutics as an Interpretive Methodology for Understanding Texts. *Organizational Research Methods*, vol. 5, nr. 1, s. 12–33.

Schreiner, P. (2018). Religious Education in Europe: What can be Learned for "Intercultural Religious Didactics" in Sweden? I: Franck, O., & Thalén, P. (red.). *Interkulturell religionsdidaktik: Utmaningar och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur, s. 45–63.

SFS 1994:1219. *Lag om den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna*. Stockholm: Justitiedepartementet.

SFS 2008:567. *Diskrimineringslag*. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet.

SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Skeie, G. (2018). Forskningen om interkulturell religionspedagogik. I: Franck, O., & Thalén, P. (red.). *Interkulturell religionsdidaktik: Utmaningar och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur, s. 65–85.

Skolinspektionen (2010). *Beslut*. Anmälan angående skolavslutning i kyrkan vid nya Lundensskolan i stadsdelen Örgryte, Göteborgs kommun. Dnr 41-2009:3425. Stockholm: Skolinspektionen.

Skolverket (2012). *Skol- och förskoleverksamhet i kyrkan eller annan religiös lokal. Juridisk vägledning*. Granskad oktober 2012.

<<https://www.skolverket.se/regelverk/juridisk-vagledning/skolan-och-kyrkan-1.162940>> Hämtad augusti 2017. Skolverket: Stockholm.

Skolöverstyrelsen (1967). *Morgonsamling i grundskolan: Anvisningar och råd för planläggningen*. Skolöverstyrelsens skriftserie, 88. Stockholm: Skolöverstyrelsen SÖ-förlaget.

SOU 2019:64 = *Nya regler för skolor med konfessionell inriktning*. Statens offentliga utredningar 2019:64. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

U 2018:02 *Utredningen om konfessionella inslag i skolväsendet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Utbildningsdepartementet 2018. *Kommunikédirektiv Konfessionella inslag i skolväsendet*. Dir 2018:15. Stockholm: Utbildningsdepartementet.